

جمال الدین الاسنوی اور انکی طبقات الشافعیۃ

ڈاکٹر حافظ عبدالعلیم خاں۔ ایم۔ اے۔ پی۔ ایچ۔ ڈی (ملک)
لکچر شعبہ دینیات مسلم یونیورسٹی علی گڑھ

اسنا کی وجہ تسمیہ اور اس کی اہمیت | اسنا (بالکسر ثم السکون) مصر کے بالائی حصے میں ایک مشہور شہر ہے۔ یہ شہر دریائے نیل کے مغربی کنارے پر واقع ہے۔ اس کے ماوراء "اسوان" اور "ادفو" مصر کے دو مشہور شہر اور آباد ہیں بقول یاقوت الحموی (م ۶۲۶) اسنا بہت ہی خوبصورت اور پاکیزہ شہر ہے۔ یہاں بکثرت کھجور کے باغات پائے جاتے ہیں اور ایک زمانے تک تجارت کا بھی مرکز رہا ہے۔ جہاں ایک طرف یہ شہر حسن و خوبصورتی، نفاست و نظافت اور تجارت کے لحاظ سے کمال کو پہنچا ہوا ہے وہاں دوسری طرف علم و فن کے اعتبار سے بھی مصر کے دوسرے شہروں سے کمتر نہیں ہے۔ وہاں شاعروں، ادیبوں، صوفیوں، فقیہوں، نحوویں اور لغویوں کی ایک لمبی فہرست ملتی ہے، جیسے:

(۱) عثمان بن ابی بکر جمال الدین، ابو عمرو الکروی الاسنائی (م ۶۴۱ھ) (۲) اسماعیل

ابن فیکہ التمریزی، الخط ۳۷/۱: یاقوت: بحکم البلدانی (طبع بیروت ۱۹۵۵ء) ۱۸۹/۱۔ اس شہر کی طرف جو اشخاص منسوب ہیں انہیں "اسنائی" اور "اسنوی" کہا اور لکھا جاتا ہے۔

ابن عمر رضا کمالہ: بحکم المؤلفین ۲۵۱/۶

بن ابراہیم الاسنویؒ (م ۶۸۷ھ) (۳) نجم الدین محمد بن احمد الاسنویؒ (م ۷۳۳ھ) (۴) عماد الدین محمد بن حسین الاسنویؒ (م ۷۷۷ھ) (۵) شمس الدین محمد بن احمد الاسنویؒ (م ۷۹۳ھ) (۶) کمال الدین محمد بن علی الاطروش الاسنویؒ (م ۷۸۴ھ) (۷) جمال الدین محمد بن محمد الاسنویؒ (م ۷۸۴ھ) (۸) علی الدین سلیمان بن جعفر الاسنویؒ (م ۷۹۶ھ) (۹) نور الدین علی بن محمد الاسنویؒ (م ۷۹۷ھ) (۱۰) بدر الدین، علی بن الحسن الاسنویؒ (م ۷۷۵ھ) (۱۱) عبدالرحیم بن ہبہ اللہ الاسنویؒ (م ۷۹۹ھ) (۱۲) عزیز الدین، ابراہیم بن حبیبہ اللہ الاسنویؒ (م ۷۹۹ھ) (۱۳) علی بن الحسن نور الدین الاسنویؒ (م ۷۷۵ھ) بہت مشہور شخصیتیں ہیں۔ ہندوہ بالا اشخاص کی سن وفات پر ایک سرسری نظر ڈالنے سے اندازہ ہوتا ہے کہ ساتویں اور آٹھویں صدی ہجری میں وہاں بکثرت علماء و فضلاء شعراء و ادباء و صوفیاء پیدا ہوئے اور اپنے اپنے فن میں یکتا ہی روزگار ہوئے۔

اسنا ایک زمانے تک شافعی فقہاء و علماء کا بھی مرکز رہا ہے۔ ان ہی فقہاء میں ایک شافعی فقیہ، عالم، نحوی، لغوی اور عروضی جمال الدین الاسنویؒ (م ۷۷۲ھ) بھی گنئے ہیں جو اپنے زمانے میں فقہ شافعی، نحو، لغت، ادب اور شعر کے امام بنے جاتے تھے۔ زیر ترتیب مقالے میں ان کے حالات زندگی، ان کی تصانیف کا سرسری جائزہ اور خاص طور پر ان کی کتاب "طبقات شافعیہ"

۱۔ مجمع المؤلفین ۲۵۵/۲ ۲۔ السیوطی: حسن المحاضرۃ ۲۳۲/۱ ۳۔ مجمع المؤلفین ۱۷۸/۱
 ۴۔ مجمع المؤلفین ۲۳۳-۲۳۴ ۵۔ ابن حجر: الدرر الکعبۃ ۳۷۲/۲ ۶۔ السیوطی: بغیۃ الوعا
 ۷۔ ابن العاد: شذرات الذہب ۱۹۸/۶ ۸۔ مجمع المؤلفین ۱۱/۱۱
 ۹۔ مجمع المؤلفین ۲۵۳/۱۱ ۱۰۔ عمر رضا کحالی: مجمع المؤلفین ۲۵۷/۲ ۱۱۔ مجمع المؤلفین ۲۳۲/۴
 ۱۲۔ مجمع المؤلفین ۶۲/۴ ۱۳۔ مجمع المؤلفین ۲۱۰/۵ ۱۴۔ مجمع المؤلفین ۲۱۰/۵
 ۱۵۔ مجمع ۱۳/۱۳

ہر ایک تفصیلی تبصرہ پیش کیا جائے گا۔

اسنوی کا خاندان | قبل اس کے کہ ہم مصنف کے حالات زندگی مکہ میں مناسب معلوم ہوتا ہے کہ ان کے خاندان کے بارے میں اجمالاً ذکر کر دیا جائے۔ تاریخ و سیر کی اہم کتابوں کے مطالعہ کے بعد ان کے خاندان کے افراد میں سے صرف اُن کے والد چچا، ماموں اور دو بھائیوں کے حالات زندگی مل سکے ہیں۔ مصنف کے والد حسن بن علی بن عمر بدوالدین الاسنویؒ (م ۱۰۱۸ھ) اپنے زمانے کے جلیل القدر عالم اور خاص طور پر علم نحو کے ماہر سمجھے جاتے تھے۔ بہادر الدین القفطی (م ۶۹۷ھ) کی خدمت میں رہ کر نحو کی تعلیم حاصل کی تھی۔ ان کے والد کا پیشہ زراعت تھا۔ اور ان کے پاس اچھی خاصی زمین قابل کاشت تھی جس کی آمدنی سے نہایت فراخی کے ساتھ گذر بسر ہوتی تھی۔ اس کے ساتھ ہی ساتھ بہت ہی گوشہ نشین انسان تھے۔

مصنف کے چچا جمال الدین عبدالرحیم الاسنویؒ (م ۷۰۲ھ) اپنے زمانے کے بلند پایہ نقیبہ تھے لیکن جوانی ہی میں ان کا انتقال ہو گیا تھا۔ مصنف کے ماموں محی الدین سلیمان بن جعفر الاسنویؒ (م ۷۵۶ھ) اپنے زمانہ میں فن جبر و مقابلہ اور ریاضی میں غیر معمولی ماہر سمجھے جاتے تھے۔ ان کی تصانیف میں ایک طبقات الشافعیۃ کا بھی ذکر ملتا ہے۔ مشہد نقیبی میں ایک عرصہ تک تدوینی خدمات بھی انجام دیتے رہے تھے۔

۱۔ تفصیل حالات کے لئے دیکھیے: الاسنوی: طبقات الشافعیۃ (مخطوطہ مکتبہ خدابخش پٹنہ) ص ۶۶-۶۷

ابن حجر: الدرر الكامنة ۵۲/۲

۲۔ حالات کے لئے دیکھیے الاسنوی: طبقات الشافعیۃ (نسخہ پٹنہ) ص ۶۷

۳۔ حالات کے لئے رجوع کیجئے سیوطی: حسن المحاضرة فی اخبار مصر والقاهرة ۲۰۰/۱

الاسنوی: طبقات الشافعیۃ (نسخہ خدابخش پٹنہ) ص ۶۷

۴۔ سیوطی: حسن المحاضرة ۲۰۰/۱

مصنف کے دو بھائی تھے ایک عماد الدین، محمد بن الحسن بن علی الاسنوی (م ۳۹۵ھ) تھے۔ ان کے حالات زندگی مصنف نے اپنی کتاب طبقات الشافعیہ میں لکھے ہیں۔ یہ اپنے زمانے میں فقہ، اصول فقہ اور تصوف کے امام تھے۔ تصنیفی اور تدریسی کام بھی کرتے تھے۔ لیکن ان کی کسی تصنیف کا ذکر مصنف نے اپنی کتاب میں نہیں کیا ہے۔ دوسرے بھائی نور الدین علی بن الحسن بن علی الاسنوی (م ۴۵۵ھ) تھے۔ یہ بھی فقیہ اور عالم تھے۔ ان کی تصانیف میں صرف ایک کتاب کتاب التبعویٰ شرح کاپتہ چلتا ہے اس کے علاوہ اور کسی تصنیف کا پتہ نہیں۔

مصنف کے خاندان کے اس مختصر جائزہ کے بعد اب مصنف کے حالات زندگی قارئین کے لئے سپرد قلم کیے جاتے ہیں۔

مصنف کے حالات زندگی | مصنف کے حالات زندگی کے بنیادی مآخذ میں تین کتابیں بہت اہم ہیں۔ ان کے سب سے مقرب اور عزیز شاگرد حافظ ابو الفضل العزفی (م ۸۰۶ھ) نے ان کے حالات زندگی پر ایک مستقل رسالہ تصنیف کیا تھا جس میں ان کی تفصیلی سوانح حیات، ان کے مناقب و فضائل اور ان کے اشعار درج کیے تھے۔ ان کے علاوہ شمس الدین ابن قاضی

۱۔ الاسنوی: طبقات الشافعیہ ص ۶۶؛ السیوطی: حسن المحاضرة ۲۰۰/۱

۲۔ السیوطی: حسن المحاضرة ۲۰۴/۱

۳۔ عبدالرحیم بن الحسین بن عبدالرحمن بن ابی بکر بن ابیہیم، زین الدین ابو الفضل العزفی (م ۸۰۶ھ)۔ مشہور شافعی فقیہ اور محدث گزرے ہیں، انکی تصانیف میں تخریج احادیث الاحیاء اور استدراک علی المہاتر بہت مشہور ہیں۔

حالات کے لئے دیکھیے: السخاوی: الضوء اللامع ۱/۱۷۱؛ السیوطی: حسن المحاضرة ۲۰۴/۱

ابن العماد: شذرات الذهب، ۵/۵

لکھ ابن حجر: الدرر الكامنة ۲/۳۵۴

شہبہ (م. ۷۹۰) نے بھی ایک مستقل رسالہ اسنوی کے حالات زندگی کے بارے میں لکھا تھا۔ لیکن افسوس کہ یہ دونوں رسالے نہ تو اب تک طبع ہوئے ہیں اور نہ ان کے کسی غلطے کا پتہ چل سکا ہے مصنف کے ایک دوسرے شاگرد سراج الدین ابن الملقن (م. ۸۰۴) نے اپنی کتاب "التحفا لکذا فی طبقات تلمذ المذہب" میں اپنے استاد اسنوی کے حالات لکھے ہیں لیکن بہت اختصار سے کام لیا ہے۔ پھر بھی بنیادی مآخذ کی حیثیت سے اس کی اہمیت کچھ کم نہیں ہے۔

متذکرہ بالا آخذ کے علاوہ مصنف کے تفصیلی حالات زندگی نوں صدی ہجری کے دو مستند اور مشہور مورخ ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۱ھ) کی "الدور الکامنتہ" اور تقی الدین

۱۔ احمد بن محمد بن عمر بن محمد بن عبد الوہاب بن محمد شمس الدین ابو عبد اللہ المعروف ہابن قاضی شہبہ (۷۳۷-۷۹۰) مشہور شافعی فقیہ ہیں اور صاحب طبقات الشافعیۃ تقی ابن قاضی شہبہ کے والد ہیں۔

حالات کے لئے دیکھئے شذرات الذہب ۲/۳۱۲۔

۲۔ ابن قاضی شہبہ: طبقات الشافعیۃ (تحقیق راقم السطور ہمارے مقالہ لکچ. ڈی) ترجمہ ۶۴۶

۳۔ محمد بن علی بن احمد بن محمد بن عبد اللہ الانصاری الوادی آشئ المعروف ہابن الملقن (۷۲۳-۸۰۴) آٹھویں صدی ہجری کے مشہور شافعی فقیہ اور محدث ہیں۔ ان کی تصانیف کی تعداد تین سو تک بتلائی جاتی ہے۔ راقم السطور نے ان پر بہت تفصیلی مضمون لکھا ہے جو ماہنامہ "سرحدات" (جولائی، اگست ۱۹۷۹ء) میں شائع ہو چکا ہے۔ اس کے علاوہ حالات زندگی کے لئے دیکھئے السخاوی: الضوء الابن ابن المساد: شذرات الذہب ۲/۴۴، ابن فہر: لحظہ الاخطاب بذیل تنکرة لحظہ ص ۱۹۷-۲۰۰۔

ابن قاضی شہبہ (م ۵۱ھ) کی کتاب "طبقات الشافعیۃ" میں ملتے ہیں۔ زیر ترتیب مقلد کی تیاری میں ابن الملتن (م ۸۰۳ھ) کی "العقد المذہب" ابن حجر (م ۵۱ھ) کی "الدرر" اور ابن قاضی شہبہ (م ۵۱ھ) کی "طبقات" سے بنیادی طور پر استفادہ کیا گیا ہے اس کے علاوہ متاخرین کی کتابوں سے بھی جگہ بہ جگہ مفید معلومات کا اضافہ کیا گیا ہے۔

تاریخ و تذکرہ کی سبھی کتابوں میں مصنف کا نام عبد الرحیم، کنیت ابو محمد، اور لقب جمال الدین ملتا ہے۔ سلسلہ نسب اس طرح ہے:

عبد الرحیم بن الحسن بن علی بن عمر بن علی بن ابراہیم، القرشی، الاموی، الاسنوی، المصری۔ مصنف نے اپنی کتاب طبقات الشافعیۃ میں اپنے چچا کے حالات کے آخر میں لکھا

۱۔ ابو بکر بن احمد بن عمر بن محمد بن علی بن قاضی شہبہ (۴۹۱ - ۵۱۱ھ) مشہور مورخ شافعی فقیہ اور محدث ہوئے ہیں۔ ان کی تصانیف کی تعداد تقریباً ۳۰ تک پہنچتی ہے جن میں طبقات الشافعیۃ اور الاعلام بہت مشہور ہیں۔

۲۔ حالات کے لیے دیکھیے الاسنوی: الضوء اللاح ۱۱/ ۲۱؛ النجوم الزاہرۃ ۴/ ۲۱۳۔ بروکلمان ۶۳/ ۲ - ۶۳؛ راقم اسطور عبد العلیم: مقدمہ طبقات الشافعیۃ برہان المغربی ۲۵ تفصیلی حالات کے لیے دیکھیے۔

۱۱) مخطوطات: ابن الملتن: العقد المذہب فی طبقات حملة المذہب (مخطوطہ مخزنہ خدائش لائبریری ٹین) ص ۲۸۷

ابن قاضی شہبہ: طبقات الشافعیۃ (تحقیق راقم اسطور مقالہ برائے پی۔ ایچ۔ ڈی، آواز لائبریری مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ۔ ترجمہ ۶۵۶ھ)

التونس، دستور الاعلام بمعارف الاعلام ورق ۸ (الف) (بجوالہ کتاب خانہ راقم)

ہے کہ میری ولادت ۸۵۱ھ کے آخر میں ہوئی۔ لیکن مہینے کا کوئی تعین نہیں کیا ہے۔ قری سال
کا آخری مہینہ ذی الحجۃ ہوتا ہے اس لئے قیاس یہی کہتا ہے کہ ذی الحجۃ کے آخر میں ولادت
ہوئی ہوگی۔ ابن حجر (م ۸۵۱ھ) نے الدرر الکامنتہ، سیوطی نے "بنیۃ الوعاعۃ" اور خواںساری
نے "روضات الجنات" میں صراحت لکھا ہے کہ اسنوی کی ولادت اسامیہ ذی الحجۃ کے آخر
عشر میں ۸۵۱ھ میں ہوئی۔ غالباً ان مورخین نے خود اسنوی کے اس جملے سے کہ "کانت
ولادتی فی آخر سنۃ اُس بے وسیع مائتہ" یہ نتیجہ نکالا۔ لیکن ابن قاضی شہبہ (م
۸۵۱ھ) نے اپنی کتاب طبقات الشافعیۃ میں لکھا ہے کہ اسنوی کی ولادت ماہ رجب میں ہوئی
معلوم نہیں کہ کس تاخیر کی بنیاد پر انھوں نے ماہ رجب میں مصنف کی ولادت کی
تعیین کی۔

(باقی صفحہ ۱۱ کا حاشیہ) خدا بخش لائبریری ٹینہ ۱۲/۱۰۸-۱۰۹

- (۲) مطبوعات: ابن حجر: الدرر الکامنتہ ۲/۳۵۴؛ الشوکانی: الدرر الطالع ۱/۳۵۲
الخواںساری: روضات الجنات ص ۳۲۱۔ سیوطی: بنیۃ الوعاعۃ ص ۳۰۴۔ سیوطی: حسن
المحاضرة فی اخبار مصر والقاهرة ۱/۲۰۱؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة
(طبعة القاہۃ ۱۳۲۹ھ) ۱۱/۱۱۳؛ ابن العاد: شذرات الذهب ۶/۲۲۴؛ البیضاوی:
هدیۃ العارفین ۱/۵۶۱؛ الزکلی: الأعلام ۴/۱۱۹۔ عمر رضا کمالی: معجم المؤلفین ۵/۲۴۴،
۱۳/۳۹۶، مرزا محمد علی مدرس: رباعۃ الادب فی تراجم المعروفین بالکنیۃ واللقب (چاپ خانہ
شفیق البکر) ۱/۱۲۴۔ بروکلمان ۲/۹۰؛ و ذیل بروکلمان ۲/۱۰۴
حاشیہ صفحہ ۱۱۔
۱۔ اسنوی: طبقات الشافعیۃ (مخطوطہ ٹینہ) ص ۶۷
۲۔ الدرر ۲/۳۵۴۔ بنیۃ الوعاعۃ ص ۳۰۴۔ روضات الجنات ۳۲۱
۳۔ ابن قاضی شہبہ: طبقات الشافعیۃ ۶۷

استوی اپنی کتاب طبقات الشافعیۃ ہی میں اپنے نام اور لقب کے بارے میں اپنے چچا کے حالات کے آخر میں لکھتے ہیں کہ ”میری ولادت سے چند ماہ قبل میرے چچا کا انتقال ہو گیا۔ تھا۔ ان کا نام عبدالرحیم اور لقب جمال الدین تھا۔ چنانچہ میرے والد نے ان کے نام پر میرا نام عبدالرحیم اور ان کے لقب پر میرا لقب جمال الدین رکھ دیا۔“

مصنف کے والد خود بہت دیندار، عابد شب زندہ دار، قانع اور گوشہ نشین انسان تھے۔ استوی نے ان کے حالات کے ذیل میں لکھا ہے کہ ”وہ روزانہ رات کو اپنے بچوں کو اپنے پاس بلاتے تھے اور فقہ و فرائض کے متعدد مسائل بتایا کرتے تھے اور میں بھی ان میں شریک ہوتا تھا۔“ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ بچپن ہی سے مذہبی اور دیندارانہ ماحول میں مشفق و مہربان باپ کے سایہ میں مصنف کی تعلیم و تربیت کا آغاز ہوا۔ ۱۷۷۷ھ میں مصنف کے والد کا انتقال ہو گیا۔ اس وقت مصنف کی عمر صرف چودہ سال کی تھی اس وقت تک انھوں نے کن کن لوگوں سے تعلیم حاصل کی تھی اس کے بارے میں تاریخ و تذکرہ کی کتابیں خاموش ہیں غالباً انھوں نے اپنے والد ہی سے زیادہ تر مذہبیات کی تعلیم حاصل کی ہوگی۔

استوی اپنے والد کے انتقال کے تین سال بعد ۱۷۸۰ھ میں اپنے آبائی وطن ساکنیت کے قاپرہ چلے آئے۔ اس وقت ان کی عمر سترہ سال کی ہو چکی تھی، اور ان کو ابو اسحاق اشیرازی (م ۱۷۷۶ھ) کی فقہ کی کتاب ”التنبیہ“ از بریاد تھی۔ یہ کتاب فقہ شافعی کی بنیادی اور متداول کتابوں میں شمار کی جاتی ہے اور ضخیم بھی ہے مصنف کی غیر معمولی ذہانت کا اور قوت حافظہ کا اس سے اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ انھوں نے یہ کتاب صرف چھ ماہ میں حفظ کر لی تھی۔ اتنی کم مدت

۱۔ استوی: طبقات الشافعیۃ (مخطوطہ) ص ۶۷

۲۔ الاستوی: طبقات الشافعیۃ ص ۶۷

۳۔ ابن حجر: الدرر الکامنه ۲/ ۳۵۲

19

(م ۳۹) اور جمال الدین الوجیزی (م ۷۲۹) سے بھی اس فن کو اچھی طرح حاصل کیا اور اس میں اتنی مہارت حاصل کر لی کہ اپنے زمانے میں "شیخ الشافعیۃ" کے لقب سے پکارے

(حاشیہ صفحہ ۷۷) حالات کے لیے دیکھیے ابن حجر: الدرر الکامنه ۱/۴۴۱؛ البانی: مرآة الجنان ۴/۳۰۴۔ السیوطی: حرم المحاضرة ۱/۴۴۱؛ ابن تغری بردی: النجوم الناضرة ۹/۳۲۲ ابن العباد: شذرات الذهب ۶/۱۲۵؛ الزرکلی: الأعلام ۲/۳۶؛ عمر رضا کحالی: معجم المؤلفین ۳/۵۸،

۱۱ محمد بن عبد الصمد بن عبد القادر بن صالح، قطب الدین الشنبلانی (م ۷۲۲) مشہور اصولی مستدین اور مذہبیات کے ماہر تھے۔ ذرا در اسی بات پر آنکھوں سے آنسو رواں ہو جاتے تھے بقول سبکی جید عالم اور فقیہ تھے۔ متوافع اور بہت مہربان رہتے تھے۔ مدرسہ حسامیہ اور مدرسہ فاضلیہ میں ایک عرضہ تک درس دیتے رہے۔ اس کے بعد بیت المال کے امین مقرر کیے گئے اور کچھ دنوں کے لئے عہدہ قضا پر بھی فائز رہے۔

حالات کے لیے دیکھیے السبکی: طبقات الشافعیۃ الکبریٰ ۵/۱۲۴۰ ابن کثیر: البیہار والنہایت

۱/۱۰۴۱؛ ابن حجر: الدرر ۴/۱۶؛ ابن العباد: شذرات الذهب ۶/۵۷۰۔

۱۱ محمد بن عبد الرحمن بن عمر بن احمد بن محمد بن عبد الکریم بن الحسن بن علی، ابو عبد اللہ جمال الدین القزوینی (۶۶۶-۷۳۹) فقیہ شافعی تھے اصول فقہ اور علم معانی و بیان پر بھی اچھی نظر تھی۔ ہر دو شام کے مختلف مدارس میں عرصے تک تعلیم دیتے رہے۔ ان کی مشہور تصنیف "تلمیح المفتاح" ہے جس کی متعدد شریں لکھی گئی ہیں۔ قزوینی نے خود بھی اس کی شرح لکھی تھی جس کا نام "الایضاح" ہے۔

۱۱ حالات کے لیے دیکھیے السبکی: طبقات الشافعیۃ ۵/۲۳۸؛ ابن کثیر: البیہار والنہایت

۱۳/۱۵۸؛ مرآة الجنان ۴/۲۰۱؛ ابن حجر: الدرر ۴/۳۰۴۔ ابن تغری بردی: النجوم

۹/۳۱۸۔ ابن طولون: قضاة دمشق ص ۸۷؛ السیوطی: بغیة الوعاة ص ۶۶۔

ابن العباد: شذرات ۶/۶۲۳ (حاشیہ صفحہ ۷۸)

۱۱ محمد بن محمد بن سلیمان، جمال الدین الوجیزی (۶۶۲-۷۲۹) ایک ماہر فقیہ تھے ایک عرصے

(ابا کی صفحہ ۷۸)

جانے لگے۔

علوم عقلیہ کی تحصیل کے لئے خاص طور پر فلسفہ و منطق کے امام بدر الدین الشّستریؒ (م ۷۶۱ھ) کے سامنے زانوی تلمذہ کیا اور ان کے علاوہ مزید مہارت حاصل کرنے کے لئے اس زمانہ میں علوم عقلیہ کے "مشارالہ" علامہ بدر الدین القونویؒ (م ۷۲۹ھ) کی خدمت میں عرصہ تک رہے۔ ان دونوں کے علاوہ اس فن کے دوسرے اساتذہ سے بھی بھرپور استفادہ کیا۔

(حاشیہ ص ۳ سے آگے)

تک عہدہ تضاہر فائز رہے اور بکثرت فتاویٰ دیے۔ اپنے زمانے میں "اقضی القضاۃ" کے لقب سے پکارا جاتے تھے۔

حالات کے لئے دیکھیے: ابن حجر: الدرر ۲۴۳/۱۔ ابن تقری بردی: النجوم ۲۷۵/۹
(حاشیہ صفحہ ۱۵)

ابو محمد بن اسعد بدر الدین الشّستری (م تقریباً ۷۳۰ھ)۔ شیراز کے قریب ایک گاؤں تَستَر کے رہنے والے تھے منطق اور فلسفہ کے بہت ماہر تھے۔ انھوں نے ابن سینا کی اکثر کتابوں کی شرح لکھی ہیں۔ ہمدان عراق اور قزوین میں بہت دنوں تک درس و تدریس کا کام کرتے رہے۔

تفصیلی حالات کے لئے رجوع کیجیے: ابن حجر: الدرر ۳۸۲/۳۔ ابن العماد: شذرات الذهب ۱۰۲/۶

ابو علی بن اسماعیل بن یوسف، علامہ بدر الدین ابوالحسن القونوی التبریزی (۶۶۸-۷۲۹ھ) بقول اسنوی علوم عقلیہ اور فن لغت میں اپنے زمانہ میں مُشارٌ الیسمجھے جاتے تھے۔ فقہ شافعی پر بھی اچھی نظر تھی۔

تفصیلی حالات کے لئے دیکھیے: السبکی: طبقات الشافعیۃ ۱۲۴/۶۔ ابن کثیر: البدایۃ والنہایۃ ۱۴/۱۳۷، ابن حجر: الدرر النکامۃ ۲۴/۳ (باقی صفحہ پر دیکھیے)

فن نحو اور لغت کی حصول کے لئے مشہور نحوی اور لغوی ابوحیان الأندلسی (م ۴۵۵ھ) کی طرف رجوع ہوئے ان سے نحوی دوسری اہم کتابوں کے علاوہ ابن مالک (م ۶۷۲ھ) کی تسہیل الفوائد تکمیل المقاصد بھی پڑھی تھی۔ ابوحیان اپنے زمانے میں نحو کے امام بننے جاتے تھے اور ان کے سیکڑوں تلامذہ تھے۔ فن نحویں ان کی غیر معمولی مہارت کا سکہ لوگوں کے دلوں پر بیٹھا ہوا تھا۔ انھوں نے اپنے کسی شاگرد کے لئے کبھی شیخ کا لفظ استعمال نہیں کیا تھا لیکن اسنوی کی غیر معمولی ذہانت اور فطانت دیکھ کر ان کے لئے شیخ کا لفظ استعمال کیا اور پھر بقول اسنوی ”ابوحیان“ نے مجھ سے کہا کہ میں نے تمہاری جیسے عنوان شیخ کیلئے کبھی شیخ کا لفظ استعمال نہیں کیا۔ ابوحیان کے علاوہ ایک دوسرے امام نحو، نور الدین، ابوالحسن.....

(حاشیہ ۳۹۵ سے آگے) ابن طولون، قضاة دمشق ص ۹۱؛ ابن تخری بردی؛
النجوم الزاهرة ۱۷۹/۹۔ ابن العماد، شذرات الذهب ۹۰/۷۔ الزرکلی: الأعلام ۶/۹۹
(حاشیہ صفحہ ۱۱)
۱۔ محمد بن یوسف بن علی بن حیان بن یوسف، اشیر الدین، ابوحیان،
الأندلسی الطائی الجبانی (۶۵۲-۴۵۵ھ) مشہور نحوی لغوی اور مفسر
قرآن تھے۔

حالات کے لئے دیکھیے السبکی: طبقات الشافعیة ۳۱/۶؛ الکتبی: فوات الوفيات
۲۸۲/۲؛ ابن حجر: الدرر الكامنة ۳۰۲/۴؛ السيوطی: نفيہ الوعاة ص ۱۲۱؛ المعذی:
نکمت الہیمان ص ۲۸۰۔

المقری: نفع الطیب ۵۹۸/۱۔ ابن تخری بردی: النجوم الزاهرة ۱۷۹/۱۰۔ ابن العماد
شذرات الذهب ۱۳۵/۶۔

۲۔ ابن قاضی شہید: طبقات الشافعية رقم ۶۲۶

علی الخوسی سے بھی اس فن کو حاصل کیا۔ اور صرف علم ہی تک اس فن کو نہیں سیکھا بلکہ اس میں کتابیں بھی تصنیف کیں۔ جیسا کہ آئندہ صفحات میں تصانیف کی فہرست سے اظہار ہوگا۔

قرآن سے تہ چلتا ہے کہ فن حدیث سے ان کو زیادہ دل چسپی نہ تھی پھر بھی انھوں نے الدیوبوسی، عبدالقادر بن الملوک، الحسن بن اسد ابن الاثیر اور عبدالحسن الصابونی اور ان کے علاوہ دوسرے محدثین سے سماعت حدیث کی۔

تذکرہ نگاروں نے لکھا ہے کہ اسنوی کو ابتداء ہی سے پڑھانے سے دل چسپی تھی۔ زیادہ تر وہ اپنے اوقات کو مطالعہ کتب میں مشغول و مصروف رکھتے تھے۔ چنانچہ حصول علم سے فراغت و مہارت کے بعد انھوں نے تدریس ہی کی طرف خاص طور پر توجہ کی۔ جلال الدین السيوطی اپنی کتاب بغیۃ الوعاة میں مصنف کی کتاب "الکوکب الدامی" کے حوالہ سے لکھتے ہیں کہ "وہ استاد میں بجز فن نحو کے کسی علم سے واقف نہ تھے۔ اور انھوں نے تقریباً بیس سال کی عمر سے اس فن کو پڑھانا شروع کر دیا تھا" اس بیان

سے نورالدین ابوالحسن علی الخوسی نے (م ۷۲۲ھ) اپنے زمانہ کے مشہور نحوی تھے اور اپنے فن میں یکتا مئے روزگار تھے اس زمانے کے بہت سے علمائے ان سے فن نحو میں شرف تلمذ حاصل کیا تھا۔ اصلاً اندلس کے ایک شہر وادی آش کے رہنے والے تھے پھر قاہرہ منتقل ہو گئے اور وہیں مستقل طور پر سکونت پذیر ہو گئے۔ انہی کے لڑکے سراج الدین ابن الملقن (م ۸۰۴ھ) اکابر علمائے شافعیہ میں گذرے ہیں۔

87297

578

تفصیل حالات کے لئے دیکھئے السيوطی: بغیۃ الوعاة ص ۲۷۰

الديوبوسي، عبدالقادر بن الملوك، الحسن بن اسد ابن الاثير اور عبدالحسن الصابونی کے بارے میں

کے کتابوں سے کچھ بھی معلوم نہ ہو سکیں۔ السيوطی: بغیۃ الوعاة ص ۳۰۴

کے پیش نظر مصنف کی تدریسی زندگی کا آغاز ۱۲۳۷ ہجری سے ہی ہو گیا تھا۔ ابن قاضی شہبہ (م ۸۵۱ھ) اپنی طبقات میں رقمطراز ہیں کہ اسنوی نے ۷۲۷ھ سے (جبکہ ان کی عمر ۲۳ سال کی تھی) باقاعدہ طور پر تدریسی کام شروع کر دیا تھا۔ دونوں بیانات میں کچھ زیادہ تضاد نہیں معلوم ہوتا۔ علم نحو سے غیر معمولی دل چسپی کی بناء پر بیس سال کی عمر سے کچھ طلباء کو پڑھانا شروع کر دیا ہوگا لیکن باقاعدہ طور پر مدارس میں بحیثیت مدرس کے ۷۲۷ھ ہی سے کام کرنا شروع کیا ہوگا۔

مصنف نے جن مدارس میں تدریسی خدمات انجام دی ہیں اس کی تفصیل کتابوں میں ضرور ملتی ہے لیکن کسی تذکرہ نگار نے یہ نہیں لکھا کہ انھوں نے سب سے پہلے کس مدرسہ میں بحیثیت مدرس کام کرنا شروع کیا تھا۔ بہر حال انھوں نے قاہرہ کے مشہور مدارس، مدرسہ فاضلہ مدرسہ ناصرہ، مدرسہ فارسیہ، مدرسہ مکیہ، اور مدرسہ اقباقویہ میں عرصے تک تدریسی

۱۔ ابن قاضی شہبہ: طبقات الشافعیہ رقم ۶۲۶

۲۔ یہ مدرسہ قاہرہ میں درہم طوخی میں واقع ہے۔ اس کو القاضی الفاضل حبہ الزمیع بن علی البیانی نے اپنے مکان سے متصل ۵۵۵ھ میں قائم کیا تھا۔ اور نقباء شافعیہ مالکیہ کے لئے وقف کر دیا تھا۔ مختلف علوم و فنون کی تقریباً ایک ہزار کتابیں اس مدرسہ میں وقف کی گئیں۔

(المقرئ: ۱۰، المخطوط ۲/۳۹۶)

۳۔ اس کو زین الدین کتب خانہ المنصوری نے قبہ منصور سے متصل ۷۹۵ھ میں تعمیر کرایا شروع کیا تھا اور جب دیواروں تک اس کی تعمیر ہو چکی تو کتب خانہ کو حکومت سے دست بردار ہونا پڑا اور محمد بن قلاوون الاناصر کے ہاتھ میں مصر کی حکومت آگئی۔ پھر اس نے مدرسہ کی عمارت کو ۸۳۵ھ میں مکمل کرایا۔ اس مدرسہ کی عمارت مصر کی عظیم الشان عمارتوں میں شمار کی جاتی ہے (المقرئ: ۱۰، المخطوط ۲۰) (حاشیہ نمبر ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳

خدمات انجام دیں۔ اور کثرت طلباء نے خاص طور پر علم فقہ اور مسلم نحو میں استفادہ کیا۔ ان مدارس کے علاوہ ایک عرصہ تک جامع احمد بن طولون (جامع طولونی) میں تفسیر بھی پڑھاتے رہے۔ مختصر یہ کہ طالب علمی کے زمانہ کے بعد سے مستقل تعلیم و تدریس اور تفتیش میں لگے رہے۔ ابن حجر استقلانی (م ۸۵۱ھ) نے لکھا ہے کہ وہ بڑی محنت اور جانفشانی سے طلباء کو پڑھاتے تھے۔ اسی وجہ سے ان کے درس میں طلباء کا ازدحام ہوتا تھا۔ مبتدی اور منتہی سبھی طلباء کے ساتھ ان کا سلوک یکساں ہوتا تھا۔

احادیث ۴۲۷ سے آگے) یہ مدرسہ قاہرہ میں خط الفہادین میں واقع ہے۔ جہاں یہ مدرسہ قائم کیا گیا وہاں اس سے پہلے ایک کرجا تھا جس کو کنیت الفہادین کہا جاتا تھا۔ ۵۹۷ھ میں امیر فارس الدین اسکی نے اس کنیت کو منہدم کر کے اس مدرسہ کو تعمیر کروایا اور اس کے لئے کافی جائیداد وقف کی (المقریزی: المخطوط ۲/۳۹۲)

۵۹۷ھ یہ مدرسہ مشہد حسنی قاہرہ میں واقع ہے۔ اس کو امیر الحاج سیف الدین آل ملک الجونکدار نے اپنے مکان کے سامنے تعمیر کرایا تھا۔ اس مدرسہ میں صرف فقہای شافعیہ پڑھاتے تھے۔ اس میں کتابوں کا ایک قیمتی ذخیرہ تھا۔ امیر الحاج نے اس کے اخراجات کے لئے کافی جائیداد وقف کی تھی (المقریزی: المخطوط ۲/۳۹۲)

۵۹۷ھ یہ مدرسہ قاہرہ میں جامع ازہر کے قریب مدرسہ طبربرسیہ کے سامنے واقع ہے۔ امیر آقبا طار الدین نے ۷۳۴ھ میں اس کی بنیاد ڈالی اور اس کو ۸۷۷ھ میں مکمل کروایا (المقریزی: المخطوط ۲/۳۸۳)

۸۷۷ھ ابن حجر: الدرر ۲/۲۵۳؛ ابن قاضی شیبہ: طبقات الشافعیہ رقم ۶۶۶

اسی علی: بغیۃ الوعاة ص ۳۰۳-۳۰۵

۸۷۷ھ ابن حجر: الدرر الکامیۃ ۲/۲۵۳

جیسا کہ اوپر بیان کیا گیا کہ اسنوی نے ۶۲۶ھ سے تدریسی کام شروع کر دیا تھا۔ اور مختلف مدارس میں بحیثیت مدرس کام کر رہے تھے۔ اسی کے ساتھ ساتھ حکمہ بالیات میں... بیت المال کے اعلیٰ افسر بھی مقرر کئے گئے۔ تلاش و جستجو کے بعد اس بات کا پتہ نہ چل سکا کہ کب سے وہ اس عہدے پر فائز ہوئے۔ ابن حجر (م ۸۵۱ھ) اور ابن قاضی شہید (م ۸۵۱ھ) کے بیان کے مطابق ۶۶۶ھ تک حکمہ بالیات میں بحیثیت افسر اعلیٰ کام کرتے رہے لیکن تدریسی..... و تالیفی مشغولیات کی کثرت کی بنا پر از خود اس عہدے سے متذکرہ بالاسنہ میں سبکدوش ہو گئے۔ اس کے علاوہ رمضان ۶۵۹ھ میں حکومت مصر کی طرف سے مکتب کا عہدہ بھی سنبھالا لیکن وزیر ابن قزونیہ (م ۸۰۱ھ) سے کسی معاملے میں (جس کی تفصیل کتابوں میں نہیں ملتی) تلخ کلامی کی وجہ سے ۶۶۶ھ میں اس عہدے سے علیحدہ ہو گئے۔

اسنوی کو فقہ، اصول فقہ، نحو، عروض اور ادب سے دل چسپی کے ساتھ ساتھ شعر و شاعری سے بھی بڑا گہرا لگاؤ تھا۔ حافظ ابو الفضل العراقي (م ۸۰۶ھ) نے اپنے اس رسلے میں جو مصنف کے حالات کے بارے میں لکھا گیا ہے، اسنوی کے اچھے خاصے اشعار کا انتخاب بھی کیا تھا جیسے مصنف کے صرف چار اشعار مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں میں مل سکے ہیں۔ اسنوی کے شاگرد سراج الدین الخشن (م ۸۰۴ھ) نے اپنی کتاب العقد النذیب میں دو اشعار اس قصیدے سے نقل کیے ہیں جس کو اسنوی نے سیف الدین شیخون کی شان میں لکھا تھا جب کہ امیر مذکور باغی عربوں سے جنگ کرنے کے لئے روانہ ہو رہا تھا۔ یہاں پر بعینہ وہ دونوں اشعار نقل

۱۔ ابن حجر، الدرر ۲/۳۵۴۔ ابن قاضی شہید: طبقات رقم ۶۶۶

۲۔ ابن حجر، الدرر ۲/۳۵۴؛ ابن قاضی شہید: طبقات رقم ۶۶۶

کئے جاتے ہیں:-

اقوال للركب اذا هو وليجوههم طمس الصعيد رضى لولا اهل الابل
لا تعرفوا لمنسج قبل الطهر واجتهدوا اذ تصعدون ولا يلدو اهل اهل
ان اشعار کے علاوہ دو اشعار ابن تفری بردی کی کتاب النجوم الناهرة میں موجود ہیں یہ دونوں
شعرا م رافعی (م ۶۲۳) کی کتاب الغرینی شمس الجحیز کی تعریف میں لکھے گئے ہیں۔
اشعار مندرجہ ذیل ہیں:-

ما من سمانفس الى نيل العلى وسمالى العلم العزير الى ارفع
قل ستمى المطلق ونسيب والنم مطالعة العزير الى ارفع
ان اشعار کے علاوہ اور کسی شعر کا پتا نہیں مل سکا ہے۔

اسنوی اعلیٰ کو اس کے حال تھے۔ ابن قاضی شہبہ (م ۸۵۱)، ابن حجر (م ۸۵۱) اور
جلال الدین السیوطی وغیرہ نے لکھا ہے کہ اسنوی اپنے علمی مشاغل اور تدریسی و سرکاری عہدوں
کی مصروفیتوں کے باوجود ہمیشہ ضعیفوں، کمزوروں کے ساتھ اچھا سلوک کرتے تھے۔ طلباء کے
ساتھ ان کا معاملہ بہت مشفقانہ رہتا تھا اور ان کی ضرورتوں کو پورا کیا کرتے تھے۔ ساتھ ہی ساتھ
بہت ہی متواضع، دیندار، وحیہ اور شریف انسان تھے۔ ان کے انکسار کا یہ عالم تھا کہ اگر کوئی
مبتدی طالب علم بھی کوئی معمولی بات کہتا تھا تو اس کو بہت غصہ سے اپنے دل پر جبر کے ساتھ کرتے

۱۔ ابن الملقن: العقد الذهب (مخطوطہ خطائش لائبریری پٹنہ) ص ۲۸۷۔
یہ اشعار اسی طرح مخطوطہ میں لکھے ہوئے تھے۔ ان کا نہ تو وزن ٹھیک ہے۔ اور نہ ہی
مطلب پوری طور پر واضح ہے۔ چونکہ یہ اشعار کسی دوسری کتاب میں نہیں ملے اس لئے ان کی
تصحیح نہ ہو سکی۔

۲۔ ابن تفری بردی: النجوم الناهرة (طبعة القاهرة) ۱۱۲/۱

تھے۔ ان میں حروف کی صفت بھی بدرجہ اتم موجود تھی۔ ان کی تقاریر میں بڑی شیرینی ہوتی تھی۔

تمام تذکرہ نگاروں کا اس پر اتفاق ہے کہ اسنوی بحیثیت فقیہ اپنے زمانے میں اپنے معاصرین سے بہت بلند تھے۔ مصری اور غیر مصری بھی ان سے برابر استفادہ کیا کرتے تھے۔ ابن حبیب (م ۷۷۹ھ) نے اسنوی کے طرز تحریر کی بڑی تعریف کی ہے اور یہ لکھا ہے کہ ان کا قلم مشکلات کو حل کرنے کے اچھے اچھے راستے نکالتا تھا۔ ان کے فضل کا اُسٹ پڑتا تھا، اسنوی کی زیادہ تر تفاسیف فقہ و اصول فقہ سے متعلق ہیں۔ جیسا کہ آئندہ کے صفحات میں اس کا اندازہ ہو جائے گا اسنوی کے معاہد تراجم السبکی (م ۷۷۱ھ) صاحب الطبقات اور ابن کثیر (م ۷۷۴ھ) بھی ان کے علم و فضل کے بڑے معترف تھے۔

اسنوی کے شاگرد ابن الملتن (م ۸۰۴ھ) کے بیان کے مطابق اسنوی کی وفات شب یک شنبہ ۱۸ جمادی الاولیٰ ۷۷۲ھ کو اچانک واقع ہوئی، بعد میں بھی تذکرہ نگاروں نے یہی تاریخ مہینہ و سنہ لکھا ہے۔ معلوم نہیں کس ماخذ کی بنیاد پر ابن قاضی شہبہ (م ۸۵۱ھ) نے سنہ وفات جمادی الآخرۃ ۷۷۲ھ ہجری۔ لکھا ہے۔ ابن حجر نے بدرالدین الزکری (م ۷۹۴ھ) کے حوالے سے لکھا ہے کہ اسنوی کے جنازے میں ایک حجم غفر نے شرکت کی۔ اور قبراہرہ میں مقابر صوفیہ کے قریب ہی دفن کیے گئے، انا للہ الخ اسنوی کی وفات پر بہت سے شاعروں نے مرثیے لکھے تھے مجھے صرف ایک مرثیہ مل سکا ہے۔ جس کو برہان الدین القیصر اطلی (م ۷۸۱ھ) نے لکھا ہے۔ یہ مرثیہ سیوطی کی حسن المحاضرہ قدیم موجود ہے۔ اس میں ۹۲ اشعار ہیں۔ مرثیہ کا پہلا شعر

ابن الملتن: العقد المذہب ص ۲۸۷

ابن قاضی شہبہ: طبقات رقم ۶۴۶ ۷۷۱ھ ابن حجر: الدرر ۳/۲۵۴

جولائی ۱۹۶۱ء

۴۷

مندرجہ ذیل ہے:

نعم قبضت روح العلاد الفضائل
 بوح جمال الدین صلی اللہ علیہ وسلم
 اسنوی کی ازدواجی زندگی کے بارے میں تاریخ و تذکرے کی کتابیں بالکل خاموش
 ہیں۔ اس لئے اس کے بارے میں یہاں ذکر نہیں کیا جا رہا ہے۔
 باقی

لے سیوٹی: حسن المحاضرة ۲۰۱/۱

صوت نامہ بابت برہان جون ۱۹۶۱ء

کتب خانہ سعیدیہ حیدرآباد

شمار	صفحہ	سطر	قلم	صیغہ
۱	۴۰۹	۱۶	شہاب الدین ابن حجر السقلانی	شہاب الدین ابن حجر السقلانی
۲	۴۰۹	۱۷	ابن حجر السقلانی	ابن حجر السقلانی
۳	۴۱۱	۱۸	جنوری سنہ ۸۰۰ھ میں پائی	جنوری سنہ ۸۰۰ھ میں انجام پائی
۴	۴۱۲	۱۹	شہنشاہ دہلی جہان	شہنشاہ دہلی شاہ جہان
۵	۴۱۳	۲۰	قرقند و بخارا	سمرقند و بخارا
۶	۴۱۵	۲۱	سیوطی	سیوطی
۷	۴۱۶	۲۲	پڑی	پڑی
۸	۴۱۷	۲۳	تقدیر قوس	تقدیر القوس
۹	۴۱۸	۲۴	ANIQUE	AUNIQUE
۱۰	۴۱۹	۲۵	سرکادس جی	سرکادس جی
۱۱	۴۲۰	۲۶	شہنشاہ (۱۹۶۵ء) میں روپیہ	شہنشاہ میں ۱۹۶۵ء روپیہ
۱۲	۴۲۱	۲۷	بہت خوش ہوا	بہت خوش وقت ہوا
۱۳	۴۲۱	۲۸	تاریخ الزلیط	تاریخ الزلیط
۱۴	۴۲۲	۲۹	مکستان سعیدی	مکستان سعیدی